

**Муниципальное бюджетное дошкольное образовательное учреждение «Детский сад»
«Туллукчаан-От» МР Верхневиллюйский улус (район) РС(Я)**

678248, Республика Саха (Якутия), Верхневиллюйский улус, село Оргет, ул. Нээлбиктэ20/1

Тел/факс: (8411 33)2-93-10

Проект тиэмэтэ:

**«Саха норуотун үгэстэрин туһанан
оҕоҕо экологической культурыны иитии»**

Толордо:

Мартынова Надежда Титовна,

«Туллукчаан» детсад сурун иитээччитэ

2020с. Өргүөт с.

Иһинээбитэ

Кирии тыл

1. Саха норуотун үгэстэрин туһанан оҕоҕо экологическай культураны иитии.
2. Бытыллар үлэ көрүннэрэ.

Түмүк

Туһаныллыбыт литература

Кириин тыл

XXI үйэбэ аан дойдуга экологической проблема хаһаангытааһар да ордук сытыырхайда. Төһөннөн олохпут сайдар да, соччонон биһиги айылҕаба буортулаах дьайыылары онорорбут элбээн иһэр. Онтон айылҕа айгыраан, кэхтэн истэбин ахсын дьон доруобуйата мөлтүүр, кыыл –сүөл, үүнээйи сайдыыта төһөнөр.

Оскуолаба кириэн иннинээби сааһыгар оҕоҕо сыаллаах –соруктаах үлэ түмүгэр экологической культура төрүттэрин олобурудуохха сөбүн туһунан Николаева С.Н., Саморукова П.Г. о.д.а. психолого-педагогической чинчийиилэрэ бигэргэтэллэр. Оҕо үүнээйини, тыынар –тыынаабы кытта ыкса сибээстэһэр, кинилэри кэтээн көрөр, бодоруһар буоллабына эрэ кини тулалыыр эйгэбэ, айылҕаба харыстабыллаахтык сыһыаннаһыаба.

Хас биирдибит – кыра оҕотуттан кырдыаһыгар тийэ –экология билиитигэр – көрүүтүгэр олобуран, тулалыыр эйгэбит тупсарын туһугар турунуох тустаахпыт. Ол ытык иэспит.

Тулалыыр эйгэ, айылҕа бэйэбит курдук эмиэ «тыынар ыалдьар эттээх, сылайар сындааһыннаах» буолара умнулунна. Билинни киһи айылҕаттан наар ылар эрэ (төһө кыалларынан элбэби) хардата суох туһанар эрэ санаалаах буолан, бэйэтин сирдээби олобун дьолун сарбыһар суолга турда.

Онон, оҕоҕо кыра сааһыттан тулалыыр айылҕаба харыстабыллаах сыһыаны иитии билинни олоххо **уһулуччу суолталанна.**

Үлэбитигэр сүрүн сыалбыт – оҕоҕо экологической культураны, өйү –санааны ингэрэргэ, ону сайыннарар педагогической эйгэни олохтооһун.

Ытытлар үлэ хайысхалара:

- Иитээччилэр үлэлэригэр экологической хайысха киллэриилэрэ;
- Группаларга экологической сайыннарар эйгэни сыллата сайыннары (дьыл кэмнэрин маһа, дьизэ сибэккилэрэ, айылҕа халандаара о.д.а.);
- Төрөһпүтү кытта сибээстээхтик үлэлээһин;
- Нэһилиэк тэрилтэлэрин кытта сибээстэһии.

1. Саха норуотун үгэстэрин туһанан экологической культурын иити.

Былыр биһиги өбүгэлэрбит «кэбис, сэрэн» - диэн бобуу көмөтүнэн оҕону үөрэтэллэрэ. Бу үөрэхтэрэ биир өттүнэн айыыларга итэҕэйиигэ олоҕурар. Уоту, ууну киртитэр айыынан аабыллара («Уокка бөбү, кири-хоҕу быраҕыма, силлээмэ», «ууга үүтү, хааны о.д.а. кирдээҕи кутума»-диэн буолара). Эбэтэр: маһы алдьатыма, лабаатын тоһутума, айыы киһитэ «баай тиити» күндүлээн салама ыйыахтаах-диэн буолара. Ол аата кини ойуур иччитигэр сүгүрүйэрин көрдөрөр. Кэрээнэ суох маһы алдьатыы; ойуурга улаханник айдаарыы, күлүү, музыканы тыаһатыы- айыынан аабыллара. Итини тутуспат киһи «куһаҕан тыыны» уһугуннарар уонна ойуур, салгын, уу иччилэрин кыһырдар.

Биһиги өбүгэлэрбит айылҕаҕа сирдээхтик сыһыаннаһар үгэстэрин оҕону иитиигэ табыгастаахтык туһаналлара норуот педогогигатыгар олоҕорбут. Бу көлүөнэттэн көлүөнэҕэ бэрillэн испит үтүө үгэспитин умнан кэбиспэккэ, оҕону иити-үөрэтии үлэтигэр тутгарбыт буоллар үчүгэй түмүктэри аҕалыа этэ. Ол эрэн, аныгы төрөшпүттэр үгүстэрэ арҕанны олох оноһуутунан, аһынан-үөлүнэн, киинэтинэн үлүһүйэн, сорохтор оннооҕор төрөөбүт тылларын да билбэт, үөрэппэт буоллулар. Бу биллэн турар өбүгэ үгэстэриттэн тэйии, төрөөбүт тылы, сир, кини культуратын аахайбат булууга тиэрдэр. Онон төрүппүтүн, төрдүбүтүн умнубакка, өбүгэлэрбит астарын, бултуурга, балыктыырга туттар ньымаларын, сиргэ-уокка, айылҕаҕа сылдьан туттар сирдэрин-туомнарын тутуһан олорор кэм кэллэ. Дьиэ кэргэн сылгыны-сүөһүнү ииттэн, оҕуруот олордон, сир астаан, бултаан-балыктаан кыра оҕону үлэҕэ иитэн, чөл-доруобай олохтонон олороро-бу барыта экологической иитиигэ бастакы эрэллээх хардыынан буолуо этэ.

Иитээчи күннээҕи үлэтигэр күнү-дьылы кэтээн көрүү, билгэлээһин, өс

хоһооннорун үөрэтии, саха сиригэр дьыл кэмнэрэ хайдах уларыһалларын, кыыл-сүөл олоҕо-дьыһаҕа, эмтээх оттор, сир аһа туох туһалаахтарын, уу, салгын, үүнээйи, хамсыыр-харамай бэйэ-бэйэлэрин кытта сибэстэһиитин оҕолорго билиһиннэрэр. Бу барыта кыра оҕону экология төрүтүгэр иитии-үөрэтии үлэтинэн буолар. Маны анал дьарыктаныы, кэтээн көрүү, чинчийии, оонньоуу быһыытынан ытыттылар.

Экологияҕа сыһыаннаах өс хоһоонноро:

Бэл, өрүс уута уолар;

Далайга таммах уу да туһалаах;

Бүппүт баһыллыбат, тохтубут туолбат, хайдыбыт самсаммат;

Алдьатар дөбөн, онорор уустук;

Туох да изэстэбилэ суох буолбат;

Салан киһиттэн хара тыа маһа ытыыр;

Ойуурдаах куобах охтубат, уулаах балык аппат.

Оҕолорго сөптөөх дьиикэй кыыллар тустарынан таабырыннар:

Сир иһигэр сибигинэйэ Мэхээлэ сытар үһү; (Эһэ)

Тэллэй хаһаастаахпын, тииккэ уйалаахпын; (Тиин)

От-мас аһылыктаах ойуоккалас оҕочоос баар үһү; (Куобах)

Ким кыһын ойуурга аччык кэрийэ сылдьарый? (Бөрө)

Талах аһылыктаах, адаар муостаах Мэргэнэ бухатыыр баар үһү (Тайах)

Кыылтан эрэ өйдөөхпүн, кыһыл –хара өннөөхпүн (Саһыл)

Кырачаан киһи төрөөбүт төрүт буоруттан силис тардан, норуотун тылын-өһүн барҕа баайын, өбүгэтин үтүө үгэһин этигэр –хааныгар ингэринэн, амарах сүрэҕин, мындыр өйүн, уран тарбаҕын утумнаан, сахалыы куттаах –сүрдээх дьохуннаах киһи буола улаатара иитиититтэн тутулуктаах. Ол иһин төрөппүт, детсад, оскуола, нэһилиэк бүттүүн

ситимнээхтик үлэлиллэрэ наадалаах.

2. Ытыллар үлэ көрүгнэрэ.

Оҕо 7 сааһыгар дылы тулалыыр эйгэтин өрүһүспүттүү сорунуулаахтык ылынар кэмэ. Бу кэми уталыппакка оҕоҕо сөптөөх билиини биэрэргэ үлэ барар. Айылҕа бэйэтэ кинини уоскутар, толкуйдатар, кэрэбэ уһуйар күүстээх, онон оҕону кытта айылҕаҕа сылдьар, кэтээн көрөр, сир астыыр хайаан да наадалаах.

Оҕо кыра сааһыттан «Мин айылҕа сорҕотобун» диэн санааны, итэҕэли ылынан улааттаҕына, үлэбит оҕоҕо экологическай культура уонна өй –санаа ситиитигэр төрүт буолалларыгар эрэнэбит.

Билиини биэри бэлэм көрүгүнэн бэриллибэт, оҕо бэйэтэ кэтээн, тэннээн көрөн түмүк онорон билэр.

Оонньоу оҕо биир саамай сүрүн дьарыга буоларынан сибээстээн кинини личность быһыытынан сайыннарар, ол иһин экологическай иитиигэ эмиэ биир саамай сүрүн миэстэни ылар. Оонньоу оҕоҕо үөрүүнү аҕалар буолан, оонньоу нөнүө оҕо айылҕаны ордук билэр буолар, бодоруһа улаатар. Экологическай иитиигэ быраабылалаах оонньоулары (хамсаныылаах, дидактическай, тылынан) туһанан оҕо билиитин лаппа чингэтиэххэ сөп.

Оонньоулар:

1. Оонньоу «Лабааҕа оҕотун буллар».

Сыала: Оҕоҕо мастер уонна сэппэрэктэр сэбирдэхтэрин уонна астарын (туораахтарын) туһунан билэллэрин чингэтии, кинилэри наардыы үөрэтии.

Оонньоу хаамыыта: Оҕолор мастер уонна сэппэрэктэр сэбирдэхтэрин көрөн

ааттыылар. Иитээчи: «Оҕолоор бэйэбит лабаабытын булун эрэ», диэтэбинэ оҕолор хас биирдии сэбирдэххэ бэйэтин отонун (туораабын) булараллар. Бу оонньууну хатарыллыбыт айылҕа матарыйаалларынан туттан сылы быһа ытыахха сөп. Оонньуу бириэмэтигэр музыканы эбэтэр чыычаах сагатын тыаһаахха сөп.

2. Оонньуу «Таай эн ханнык кыылгыный».

Үөрэтэр соруктара. Оҕо кылы тас көрүнүнэн, туттарын-хаптарын, тулалыыр эйгэбэ сөп түбэхэн озорорунан билэрин, ол билиитин чинэтии, кыыллары наардыырга үөрэтии.

Туттар тэрилэ. Кыыл ойуулаах хартыыналар.

Оонньуу быраабылата: Оҕо ханнык кыыл буоларын билээри көмө боппуруостарга «сөп», «суох», «буолуон сөп»-диэн эппиэттиэхтээх.

Оонньуу хаамыыта. Иитээчи оҕо көхсүгэр кыыл уруһуйдаах хартыынаны иилэр. Онтон оҕолор бары оҕо көхсүгэр баар хартыынаны көрөллөр. «Кыыл» буолбут оҕо кини ханнык «кыылга» кубулуйбутун билээри маннык боппуруостары биэрэр: тас көрүнүн, хайдах хаамарын, туттарын-хаптарын, тугунан аһылыктанарын туһунан. Ол кэннэ кини ханнык кыыл буоларын билэ сатыахтаах.

Хартыынаны уонна оҕону атаһыннан оонньууну хаста да хатылыыбыт.

Бу оонньууну көрдөрөр, балыктар уо.д.а. хартыыналарын туһанан ытыахха сөп.

Өбүгэ үгэстэригэр олобурбут “Бобуу бэлиэлэрэ”

1. Мас лабаатын тоһутума. Сүмэтин сүүрдүмэ. Маһы ытатар аһыы!
2. Ооһуйу өлөрүмэ, илимин алдьатыма. Кини туһалаах.
3. Сөбүлүү көрдүн да, туппутунан барыма. Кэрэни харыстаа.
4. Дьэрэкээн хомурдуостары харыстаа. Кинилэринэн оонньоомо.
5. Кымырдаһаһы харыстаа. Кини туһалаах.
6. Сибэккени үрдэ суох үргээмэ, кини сир симэбэ.
7. Чыычаах уйатын алдьатыма. Сыммытын, оҕолорун тыытыма.
8. От онноох үүнэйини харыстаа. Силистэри туурума

Оџо күннээџи олоџор айылџаџа сылдьан, кэтээн, тэннээн көрөн элбээџи билэр, түмүк оноро үөрэнэр. Оџо айылџа туһунан билиитин- көрүүтүн сааһылаан, сибээстээн, ырыналатан, ырытан көрөрүгэр анал дьарыктаныылар ытыллаллар. Ол курдук айылџаны кытта билиһиннэри дьарыктаныыларын үс көрүнгэ араарыахха сөп:

1. Аан бастаан билиһиннэрэр;
2. Билиилэрин кэнэтэр;
3. Түмүктүүр (чинэтэр).

Оџоџо төрөөбүт дойдутун айылџатын билиһиннэрэр маннык тиэмэлээх дьарыктары ытабыт: «Төрөөбүт Саха сирэ», «Дьыл кэмнэрин уратылары», «Байанай ыйа», «Саха сирин өрүстэрэ, туризм», «Саха сирин туһалаах сиртэн хостонор баайа», «Дьон үлэтэ», «Саха норуотун үгэстэрэ», «Күөл, өрүс олохтоохторо», «Ыһах».

Түмүк

Киһи айылџаны кытта быстыспат ситимнээх, ол иһин оџо айылџаны харыстыбыт, көрөбүт –харайабыт, бүөбэйдибит, таптыбыт, киниэхэ сүгүрүйэбит диэн бигэтик өйдөөн улаатыахтаах. Бу биллэн турар дьиз кэргэнгэ ийэ, аџа иитиититтэн саџаланар. Оџо кыра эрдэџиттэн айылџаџа сылдьан, кэтээн көрөн, уопут онорон, тэннээн түмүк оноро үөрэннэџинэ билиитэ –көрүүтэ кэниэ, айылџаџа харыстабыллаах сыһыаннаах буола улаатыа.

Хас биирдибит – кыра оџоџуттан кырдыаџаһыгар тийэ –экология билиитигэр – көрүүтүгэр олоџуран, тулалыыр эйгэбит тупсарын туһугар турунуох тустаахпыт. Ол ытык испит. »Айылџабыт хайдаџый да, олох оннук»- диэн өбүгэлэрбит бэргэн тыллара этэр.

Туһаныллыбыт литература

1. Аржакова В.К., Ефимова Д.Г. Ознакомление дошкольников с Якутией. Якутск,1998.
2. Николаева С.Н. Воспитание начал экологической культуры в дошкольном детстве: Методика работы с детьми в подготовительной группе.-М.; Новаяшкола,1995.-160.
3. Попова Г.С.Воспитание детей у народа Саха.-Якутск: Бичик,1998.
4. Портнягин И.С. Этнопедагогика «кут-сюр»: педагогические воззрения народа Саха. М.,1998.
5. Чуораанчык.- 1998.-№3. 4